
A „nyílt levél” mint a párbeszéd historiográfiai eszköze

Szvák Gyula professzor az ELTE BTK Ruszisztikai Központjának vezetője bevezetőjében kifejti, hogy ez a levélforma az utóbbi évtizedekben az állampolgári érintkezés egyik legelterjedtebb formája lett. A szerzők azért nem magán- vagy hivatalos levelet írnak, mert a címzettől általában nem várnak választ. Jelentőségük azonban vitathatatlan, mivel az esetek többségében felkeltik a figyelmet olyan témák iránt, amelyek a közösséget foglalkoztatják. Így a nyílt levél a demokratikus értékekért és a hatalom túlterjeszkedése ellen vívott állampolgári küzdelem fontos eszköze. Ebben az értelemben közel áll az ún. petícióhoz. A leírt társadalmi-politikai jellegű nyílt leveleken kívül természetesen vannak más típusúak is. Nyílt leveleket történészek is írtak. Két egymással párhuzamosan kialakult és bizonyos kapcsolatban álló esetről *Szvák* professzor már írt a „Na szluzsbe u Klio i u vlaszty pregyerzsascsih” (Bp., 2014. *Russica Pannonicana*.) című könyvében, megrajzolva a ruszisztika két klasszikussá vált mesterének, *Dmitrij Szergejevics Lihacsov*nak és *Nyikolaj Valentinovics Rjazanovszkij*nek a portréját.

Ismertetendő írásában *Szvák Gyula* rámutat, hogy először (és sajnos utoljára) 1985-ben találkozott D. Sz. Lihacsov akadémikussal. Beszélgetésük interjúként kezdődött és többhónapos gondolkodás után lett belőle nyílt levél. Az akkor még fiatal, de már nem kezdő professzor úgy vélte, hogy a felvetett téma szélesebb nyilvánosságot érdemel. Nem tévedett, mivel az akkori vezető értelmiségi hetilap, az *Élet és Irodalom* szerkesztősége egész hasábot szentelt publikációjának. Lásd erre a 3. jegyzetet: *Szvák Gyula*: „Aggályos kérdések I. Péterről (Levél *Dmitrij Lihacsov*nak a leningrádi Puskin-házba”, *Élet és Irodalom*, 1986. 05. 09. Sőt D. Sz. Lihacsov ugyanabban a lapban (1987. 07. 03.) nemcsak válaszolt *Szvák Gyulának*, hanem ez bekerült „Töprengések Oroszországról” című művébe (*Razdumja o Rosszii*. 2001. 442–444. o.). Azóta eltelt harminchárom év, megszűnt a bipoláris világ és a Szovjetunió, de a hatvanhatodik életévébe lépett *Szvák* professzor ma sem változtatna egy során se. Úgy érzi, hogy a korszakváltások ellenére ma is hasznos ehhez a levélváltáshoz nyúlni, mivel a téma megőrizte aktu-

alítását. Ezért alább teljes terjedelmében megjelenteti az együtt még soha nem publikált két levelet.

Az első dokumentum Szvák Gyula D. Sz. Lihacsovhoz intézett levelében az I. Péterről szóló kérdéseit és elgondolásait, a második Lihacsov válaszát, a harmadik Szvák professzor újabb levelét tartalmazza. Az első Lihacsovhoz intézett levelében Szvák Gyula rámutat, hogy a péteri modernizációhoz a szakmai érdeklődés vezette és elkerülhetetlen a kérdés, hogy melyek az ilyen felülről történő beavatkozás lehetőségei és a határai Oroszországban. Arra is utal, hogy a nemzedéke különösen fogékony a stagnálás elleni fellépések történeti tanulságai iránt, hiszen a hosszú „terméketlen évek” utáni ilyen kezdeményezéseket aggodalommal, figyelmesen és mély együttérzéssel szemléli. A levél szerzője szól arról is, hogy Péter cár értékelése az orosz gondolkodók körében mindig heves érzéseket váltott ki, de titkon mégis reménykedett abban, hogy ha Lihacsov nem is osztja felvetéseit, azonban bizonyos kérdésfelvetéseit támogatja és a középkori orosz irodalombeli humanista jelenségek elkötelezett kutatójaként nem annyira toleráns a reformok embertelen módszerei iránt.

A levélben Szvák professzor ezután részletesen elemzi az orosz és a szovjet történészek I. Péter reformjairól szóló nézeteit. *Scserbatov* herceg, aki elsőként kapcsolta össze az „erkölcsök romlását” a péteri reformokkal, nem tagadta, hogy a cár nélkül Oroszország csak az 1890-es évek végére érte volna el azt a szintet, amire I. Péter csaknem kétszáz évvel korábban eljuttatta. A híres nemesi író és történész, *Karamzin* sem vitatja az első orosz imperátor kiemelkedő képességeit, bár „két nemzet” koncepciója szerint az erőszakos kölcsönvételek két részre osztották a társadalmat: a „nemzetietlen” felső rétegre és az orosz elnyomottakra. Az utóbbit vették át a szlavofilok. Az 1840-es években ők élesen elítélték Pétert, amiért a nyugati útra vezette az országot és elszakította a „törzsökös” orosz talajról. Igaz, hogy közben nem vitatták a cár emberi nagyságát és egyes reformjai értékességét.

Az említett gondolkodók konzervatív beállítottságúak voltak és velük szemben a progresszív erők Oroszországban Péter ügyét mindig védelmükbe vették. Szvák professzor utal arra is, hogy a „konzervatív” és a „reakciós” jelzők magyarázat nélkül nem felelnek meg a valóságnak, mint azt nála jobban tudja D. Sz. Lihacsov is. Igaz, hogy *Herzen* egyszer I. Pétert „koronás forradalmárnak” nevezte és Belinszkij sem fukarkodott a dicsérő jelzőkkel, de már *Ragyiscsev*, érezvén, hogy a történelmi személyiség a nép sorsán keresztül értékelhető, és hogy az egyeduralom, mint olyan, ellentmond az elnyomottak érdekeinek, ezzel megteremtette a forradalmi értékelés kritériumát, amit átvettek először a dekabristák, majd később a

forradalmi demokraták és a bolsevikok. Másfelől a cári Oroszországban sok olyan monarchista történésszel is találkozhatunk, akik egyenesen istenítétkék a Romanov dinasztiának ezt a tagját.

A XIX. századi orosz történettudomány egyik legnagyobb alakja, *Szergej Szolovjov* hosszú időre lefektette Péter hivatalos értékelése alapjait, amelyek napjainkig megvannak a különböző történelemkönyvekben. Konceptiója lényege, hogy a külső fenyegetés csaknem törvénytörően kitermelte az orosz társadalomban a „népvezért”, aki kemény kézzel elősegítette, hogy a poltavai csatával megszülessen egy „új nagy nép” és az „európai történelemben új korszak kezdődjön”. De nem minden szaktörténész osztotta az ún. állami iskola nagy alakjának ezt a lelkesedését. Az október előtti szakasz másik kiemelkedő szakembere, *Vaszilij Klujcsevszkij* egyenesen az orosz történelem egyik anomáliájának tartotta, hogy a terület növekedésével fordítottan arányos a belső szabadság, az Ideiglenes Kormány minisztere, a korábban történész, *Pavel Miljukov* a péteri reformokat teljes csődnak nevezte. Hasonló következtetésre jutott *Mihail Pokrovszkij* személyében a kialakuló marxista historiográfia, de gyökeresen más elméleti és politikai megfontolásból. Az 1920-as évek történeti gondolkodásában a pártos megközelítés zászlaja alatt Péter tevékenysége elvesztette kedvező értékelését. Ekkor az elnyomott osztályok érdekei kerültek előtérbe és történetfilozófiai síkon az ún. nagy személyiségek rövid időre háttérbe szorultak.

Közben, különösen a hazánkban *Molnár Erikkel* a nemzetről kezdett vita óta, mi magyarok meggyőződhattünk róla, írja levelében Szvák professzor, hogy a történelmet nem lehet csak osztályszempontból tanulmányozni. A magyar olvasónak talán újdonság, de a kutatóknak egyértelmű, hogy I. Péter idején a parasztok terhei csaknem megháromszorozódtak az akkor bevezetett fejadó miatt. Az adózási és az újoncozási terhekhez még hozzá kell venni a szakadatlan háborúk pusztításait, Pétervár építését, a flotta létrehozását és a kényszermunkán alapuló manufaktúrákat. Így el lehet mondani, hogy az orosz parasztság soha nem volt előtte olyan nyomorúságos helyzetben, mint I. Péter korában. Nem véletlen, hogy a népköltészet nem bővelkedik a „jó cárról” szóló művekben, viszont annál több legenda jött létre az antikrisztus cárról és a gyors világvégét jövendőző jóslatokból. Természetesen Péter uralkodását helytelen lenne csak az előbbieken alapján értékelni. A nagy reformerhez kapcsolódnak olyan kulturális vívmányok, mint a külföldi tanulás lehetősége, az iskolák, az első egyetem, akadémia, újság létrehozása és mások.

A Balti tengerre való kijárat biztosítását birodalmi nézőpontból lehet mérlegelni. A XIX. századi cárizmus expanzív külpolitikája keretei között

érthető, de talán nem helyeselhető, hogy az állami nacionalizmus határozta meg a történelmi gondolkodást még az olyan kitűnő történésznél is, mint *Szolovjov*. A korszakok változnak és változnak az értékelések. Elég utalni a magyar olvasók által jól ismert Alekszej Tolsztojra. Lényegesen más megítélést tartalmaz a „Péter cár első napja” című novellája és regénye, az „I. Péter”. Szvák Gyula hangsúlyozza, hogy a témát ő is másképp látja, mint tíz évvel korábban, amikor megjelent *Pavlenko* professzor könyve és az „Élet és irodalom” hasábjain vitát kezdett I. Péter jelentőségéről. Akkor Szvák professzor moralizálónak tartotta *E. Fehér Pál* álláspontját, aki a tragikus diszharmoniairól szövegezte a reformok céljai és eszközei kapcsán. A kisemmizett milliárdokat abban az időben azonban ő is a nagy reformhoz, az ország modernizálásához szükséges áldozatoknak vélte. A tisztázó viták hasznosak lettek volna, azonban abban az időszakban a szovjet tudományban és publicisztikában nem nagyon vitáztak I. Péterről.

Most, amikor D. Sz. Lihacsov is a „sietséget” tartja a cár alighanem egyedüli hibájának, ahogy Szvák professzor írja levelében, ő is csatlakozik ahhoz a történetírói irányzathoz, amelynek képviselői a „sötét középkorban” csak a felülről történő erőszakos beavatkozást ismerik el. Lenin és Marx nyomán tudjuk, hogy I. Péter „a barbárság ellen barbár eszközökkel harcolt”, ők törvényszerűnek tartják ezeket az eszközöket és ugyanúgy az áldozatok tömegét követelő „türelmetlenséget”. Szvák Gyula biztos benne, hogy D. Sz. Lihacsov nem osztja azt a fatalista nézetet, hogy mindennek úgy kellett történnie, ahogy történt. Ezért van értelme feltenni azt a kérdést, amit korábban már nem kérdezhetett meg D. Sz. Lihacsovtól: csak I. Péter és csak a péteri türelmetlenséggel lehetett megoldani a XVIII. század első negyedében Oroszország előtt álló feladatokat? Durván szólva: kifizetődtek-e a hozott áldozatok? Általánosságban: a fogalom európai értelmében voltak-e a „modernizációnak” előzményei? Szvák professzor arra is utal levelében, hogy I. Péterről elmélkedve mind gyakrabban gondol Kljucsevskij kérdésfeltevésére.

Szvák Gyula írásában attól tart, hogy Lihacsovnak szóló levelében túl sok figyelmet szentelt a személyiségnek. A tudósok már tisztázták, hogy a XVII. század második felében már sokat tettek Oroszország „európaizálása” terén, így Péter nem vezette ki országát „a sötétségből a világosságba”. De senki sem tagadja, hogy a cár személyisége mély nyomot hagyott korán. Maga Lihacsov mondta, hogy Oroszországban területe nagysága miatt történelmi törvényszerűségként jelentős a hatalom csúcsán lévő személyiség szerepe. Nem mindegy, hogy ez az ember egy kalandor, vagy európai kultúrájú személy, mint Péter volt. Szvák professzor rámutat, hogy a magyar

történeti gondolkodás az ország fejlődési sajátosságából adódóan kevésbé toleráns a nagy „vezetők” irányában. Miután a magyarországi abszolutizmus idegen eredetű volt, így a nemzeti gondolkodásban a hatalom birtoklóival szemben természetes ellenérzéseket váltott ki. Később erre az alapján emocionális rétegre ráakodott a marxizmus leegyszerűsített tanítása a tömegek elsődlegességéről az egyénnel szemben és az összes koronás vezető reakcióságáról, így a magyar történeti felfogásban távlatban sem jöhetett létre a bölcs történeti személyiség képzete. Történeti gondolkodásunkban egyre jobban gyökeret vert a nyugat-európai típusú feudalizmus strukturális modellje, és ebben a régióban a társadalom alulról felfelé szerveződött, szemben a kelettel, ahol felülről lefelé. Így történelmi gondolkodásunk a múltba tekintve hajlamos előnyben részesíteni az alulról jövő polgári öntevékenységet a felülről induló változásokkal szemben. Szvák professzor levele végén megkéri D. Sz. Lihacsovot, hogy az előbbiekről fejtsse ki véleményét. Úgy véli, hogy napjainkban már túlhaladott *B. D. Grekovnak* a magyar történészekhez írott 1950-es évekbeli levele. Hangsúlyozza, hogy nagy segítségére lenne, ha kilépnének a protokolláris interjú keretei közül és így sokoldalú és ideologizálástól mentes értékelés jöhetne létre az orosz történelem egyik kulcsfigurájáról.

D. Sz. Lihacsov Szvák Gyulának írt válaszlevelében (második dokumentum) sajnálja a budapesti interjú megszakadását és utal arra, az hogy I. Péter tevékenysége progresszív, vagy káros volt-e az orosz kultúrára: a XVIII–XX. századi irodalomban és társadalmi gondolkodásban rendkívül bonyolult. Mindenekelőtt fel kell tenni a kérdést, hogy I. Péter fordulatot hajtott-e végre az orosz kultúrában, vagy tettei a hagyományos fejlődési mederben zajlottak? Lihacsov az utóbbi nézetet vallja. Péter folytatta és meggyorsította azt, aminek az alapjait lerakták az orosz kultúrában. Oroszország európaizálása a „zavaros időktől” kezdődött és az ország mindig kapcsolatban állt más államokkal. Péternek nem kellett „ablakot vágni” Európára. Ő főleg Északnyugat-Európára tárt szélesre az ajtókat. De itt sem történt „nyitás”, hiszen az Anglia iránti érdeklődés még a XVI. században kezdődött, Hollandia felé ez már széleskörű volt Alekszej Mihajlovics alatt, Magyarország irányában pedig már a XI–XII. században. Péter megváltoztatta az orosz szimbólumrendszert, és közelebb vitte a fővárost a balti országokba vezető természetes utakhoz. Az előbbielek előkészítése azonban már a XVII. században megindult.

A második kérdés, hogy nem túl nagy árat fizetett-e a nép Péter jótéményeiért? Lihacsov szerint is túl nagyot, azonban ha nem lett volna a „siető Péter”, megjelentek volna az állam irányításában kevésbé tehetséges

történeti személyiségek. Bármilyen „felvilágosult monarchia” egyik negatív jellemvonása a despotizmus. A „felvilágosult monarchia” nem egyszerűen a nép boldogságának megvalósítására törekszik, hanem gyakran erőszakos módon ráerőlteti. Példaként Lihacsov XIV. Lajos francia királyra utal. Péternek sikerült Oroszországot közelíteni Északnyugat-Európához, ami elkerülhetetlen volt, de már korábban elkezdődött. Nyugat-Európában Péter idején terjedt el a klasszicista és a barokk stílus. Oroszországban csak az utóbbi létezett. Péter tipikus „barokk személyiség” volt, annak összes ellentmondásával, kontrasztjával, temperamentumával és talányával. Pétert meg kell érteni, ahogy a kort és az ország előtt álló szükségleteket. Lehet-e Pétert tipikusnak tartani az orosz történelemben? Lihacsov szerint csak olyan mértékben, amennyiben a hatalmas Oroszországban minden reform, minden történelmi változás több erőfeszítést, több munkát és nagyobb áldozatokat követelt.

Szvák professzor hangsúlyozza, hogy az I. Péter tevékenységével kapcsolatos kérdéseket doktori disszertációjában fejtegette ki részletesen. A fenti levélváltás a cárról szóló évszázados viták és a tudományos irodalom részévé vált. A nyílt levélbeli kérdések nem maradtak retorikaiak, hanem visszhangot kiváltva, a különböző nemzedékek magyar és orosz történészei és irodalomtudósai közötti termékeny párbeszéd eszközüvé váltak hála a nagy tudós D. Sz. Lihacsovnak. Ezzel a történet még nem ért véget. Szvák Gyula 1987-ben a Soros Alapítvány támogatásával Kaliforniába ment és Berkeleyben felkereste az angolszász ruszisztika doyenjét, *N. V. Rjazanovszkijt*. Előtte utalt a Lihacsov akadémikussal történő levélváltásra. Ezután fogadta Rjazanovszkij és másfél-két órát szentelt neki. Szvák professzor ekkor fejezte be „Furkósbotl Európába? I. Péter: érvek – ellenérvek” című könyvét és ismerte Rjazanovszkij új, Péterről szóló (lásd a 8. jegyzetet és a bibliográfiát) művét. Mint írja, naívan azt remélte, hogy egy tartalmas beszélgetésük lesz a témáról, ami azonban nem jött létre. Nem tudván legyőzni csalódottságát, újra a nyílt levelet hívta segítségül. Így jelent meg az Élet és Irodalom 1987. október 16-i számában „Kaliforniában oroszoknak lenni. Levél Nicholas Riasanovskynak a Berkeley-i Egyetemre” című írása.

Szvák Gyula levelében (4. dokumentum) leírja, hogy jól tudja, hogy Rjazanovszkij angolul írta műveit és közel negyven évig angolul tanított az egyetemen. Szülei neves orosz értelmiségiek voltak. A szovjet történettudományban először fehérgárdista, majd nyugati burzsoá történésznek nevezték el. Maga Rjazanovszkij három nyelvet tart anyanyelvének és a világ tudományát képviseli. Szvák professzor úgy látta, hogy Rjazanovszkij D. Sz. Lihacsov I. Péterről alkotott véleményét progresszívnek és lényeges

előrelépésnek tartotta a szovjet tudományban korábban uralkodó egyoldalú értékelésekkel szemben. A szovjet történettudományban az 1920-as évek osztályszempontú megközelítése helyett az 1930-1950-es években a birodalmi és nacionalista interpretáció kapott nagyobb hangsúlyt, keverve a nemesi historiográfiából átvett hőskultusszal. Rjazanovszkij könyvében, mint Szvák Gyula írja, Péter magasan értékelődik azért, hogy vezető európai hatalommá tette országát, ugyanakkor kérdéses marad népe elnyomása. Ha IV. Iván és I. Péter tevékenységét a területszerzés és a lakosság helyzete tekintetében összevetjük, szembetűnő, hogy például Sztálin Péternek nem akarta megbocsátani a tömegek elnyomását (valójában az európaiak iránti szimpátiát), de igazából Iván volt kettejük közül a sokkal alkalmasabb a történeti manipulációra.

Szvák professzor egyetért Rjazanovszkij könyvbeli megállapításával, hogy a szovjet történettudományban napjainkig fennmaradt Péter cár kettős értékelése. Azzal a különbséggel, hogy eltűntek Péter furcsa „európai” szokásai elleni, a xenofóbia által táplált támadások, és egyre inkább a cár személyiségére terelődött a figyelem, az abból eredő hibákkal, sőt bűnökkel együtt. Ezt az „új koncepciót” tükrözte *N. I. Pavlenko* 1973-ban megjelent Péter életrajza. Az előbbivel szemben D. Sz. Lihacsov véleménye előrelépést jelentett. Szvák professzor rámutat, hogy amikor Lihacsov arról ír, hogy az orosz nép „túl nagy árat fizetett Péter jótéményeiért”, akkor a „túl” szó a despotizmus elítélését jelenti. Emellett a despotizmus túlzásait mint elkerülhetetlen törvényszerűséget értelmezi. Szvák Gyula utal arra, hogy noha Rjazanovszkij elutasítja bármilyen történeti törvényszerűség létezését, az előbbi értelmezéssel azonban egyetért. Az utóbbin amerikai benyomásai után már nem csodálkozik. Egy kis ország polgára ugyanis meglepően hasonló vonásokat észlel a nagy államok működésében és igazgatási mechanizmusában.

Rjazanovszkijjal folytatott beszélgetéséből Szvák professzor számára világossá vált, hogy az amerikai tudós álláspontja sokkal közelebb áll Lihacsov akadémikuséhoz, mint a sajátjához. Szvák Gyulára hatottak a magyar történettudomány elmúlt három évtizedes eredményei: a nacionalista nézőpont háttérbe szorulása és az abszolutista, felülről irányított igazgatási modell elvetése. Számára I. Péter az utóbbi modell megtestesítője volt. Természetesen Péter reformer volt, és országának égetően kellettek a reformok. Ezért nem teszi egy sorba őt más tirannusokkal, például IV. Ivánnal, ahogy azt M. N. Pokrovszkij tette. Megkockáztatja, hogy a progresszív orosz gondolkodónak fontosabb a péteri modernizáció, mint a despotizmus. De magyar történészként, akit nem vezetnek az orosz nacionalista megfontolások, nem mehet el szó nélkül a péteri reformok despotikus jellege mellett. Szá-

mára, mint írja, az abszolutizmus túl nagy ár a modernizálásért. Szvák professzornak tanulságos volt látni, hogy Rjazanovszkijt más megfontolások vezették. Azt azonban nem tudta megfejtteni, hogy mi motiválta az amerikai tudós pozitív értékelését Péterről. Az is rejtély maradt, hogy amerikaiként, vagy oroszként értékelt így, és ha oroszként, akkor mint monarchista történetész, vagy mint reformpárti? Nagy megtiszteltetés lenne a magyar olvasóknak, ha megosztaná velük gondolatait.

A fenti írást Szvák Gyula elküldte Rjazanovszkij professzornak, aki azonban nem élt a válasz lehetőségével. Így se írásbeli, se szóbeli dialógus nem jött létre. Eltelt tíz év. Szvák professzor aspirantúrája tudományos vezetője, R. G. Szkrinnjyikov segítségével hozzáfogott az első nemzetközi konferencia megszervezéséhez a budapesti Ruszisztikai Központban. Vette a bátorságot és a tanácskozássra meghívta N. V. Rjazanovszkijt, aki a meghívást elfogadta és 1998-ban előadást tartott Nagy Péterről (lásd a 10. jegyzetet és a bibliográfiát). Ebben a formában, stílusban és módon szakemberek nemzetközi fórumán, ruszisták széles közössége előtt válaszolt Szvák Gyulának. A „nyílt levél által provokált” dialógus tehát így jött létre. Nem beszélve arról, hogy Rjazanovszkij professzor a következő konferencián is részt vett és nagyrabecsüléseként előszót írt Szvák Gyula Amerikában megjelent könyvéhez (11. és 12. jegyzet és bibliográfia).

Szvák professzor írása végén hangsúlyozza, hogy a levelek publikálásán kívül az volt a célja, hogy felvázolja a tudományos párbeszédhez vezető egyik lehetséges utat. Meg kell jegyezni, hogy 1986/87 a reformok iránti vágyódás időszaka volt. Különösen a Szovjetunióban. Sem a szovjet (orosz), sem az amerikai (orosz) tudós nem tudott megszabadulni a kor hatásától. Ezért kerülhetett Lihacsov és Rjazanovszkij közös nevezőre. Míg Szvák professzor egyedül maradt, makacsul vádolva Pétert az önkényért, miközben opponensei áldották őt a megvalósított reformokért. Az azóta eltelt idő megmutatta, hogy mennyire igaza volt D. Sz. Lihacsovnak, amikor az orosz földön véghezvitt reformok nehéz sorsáról szólt. Szvák Gyula azonban, mint írja, „jól informált pesszimistaként” (ez A. N. Medusevszkij meghatározása), de még inkább a sajátos orosz történelmi út kutatójaként nem hibázhatott annyira, hogy az egyeduralomról feltett aggódó kérdései ne őrizték volna meg aktualitásukat 2018-ban is.

Gyula Szvák: „Otkritoje pismo” kak isztoriograficeszkoje szredsztvo dialoga. (A „nyílt levél” mint a dialógus historiográfiai eszköze). Dialog szo vremenyem. 2018. 64. szám. 361–383. o.

Kurunczi Jenő